

*Абдраимов Каныбек Акинович,
педагогика илимдеринин кандидаты,
«Манас» улуттук академиясы,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

**КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ УЮМДАРЫНДА УЛУТТУК НАРК
ТҮШҮНҮКТӨРҮН ЖАЙЫЛТУУНУН ЫКМАЛАРЫ**

*Абдраимов Каныбек Акинович,
кандидат педагогических наук,
Национальная академия «Манас»,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

**МЕТОДЫ РАСПРОСТРАНЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ
В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ**

*Abdraimov Kanybek Akinovich,
Candidate of Pedagogical Sciences,
«Manas» National Academy,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

**PRINCIPLES OF DISTRIBUTION OF NATIONAL
VALUES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS**

Аннотация: Улуттук нарк калктын жашоо өзөгүн түзөт, ошондуктан бул макалада улуттук нарк кылымдар бою мезгилдин сынынан өтүп, учур талабына ылайык улам толукталып, улам бекемделип тураары жөнүндө кеңири айтылат. Нарктуулукту кармануу улуттун ар бир атуулу үчүн милдет жана парз. Ошол себептүү нарктуулук улуттук идеологиялык маселе катары жашайт жана анын негизин түзүп турат. Биз ата-бабадан келе жаткан нарк-насиблибизди сактоо менен ага таянып, жаңы Кыргызстанды куруу милдети бар. Каада-салттарга таандык баалуулуктарды аңдабай туруп, коомду гумандаштыруу, инсандыкты калыптандыруу процесстерин туура түшүнүү кыйын.

Аннотация: Национальная ценность – стержень общественной жизни. В статье подробно рассказывается о том, что национальная ценность прошла проверку временем на протяжении веков и дополняется и укрепляется в соответствии с потребностями времени. Приверженность ценностям является долгом и обязанностью каждого гражданина нации. Поэтому ценность существует как национальная мировоззренческая проблема и составляет её основу. Нам нужно строить наш новый Кыргызстан, опираясь, сохраняя наши ценности, переданные нам от предков. Трудно правильно понять процессы организации, гуманизации и формирования личности человеческого бытия без выявления

ценностей и общих задач, принадлежащих традициям.

Annotation: *National value is the core of life. In the article, it is detailed that the national value has passed the test of time for centuries and is supplemented and strengthened according to the needs of the moment. Adherence to values is a duty and obligation for every citizen of the nation. Therefore, value exists as a national ideological issue and forms its basis. We need to build our new Kyrgyzstan, relying on it while preserving the values passed down from our ancestors. It is difficult to properly understand the processes of organization, humanization, and personality formation of human existence without revealing the values and common tasks belonging to traditions.*

Түйүндүү сөздөр: улуттук нарк, каада-салт, оюн-зоок, жөрөлгөлүү жышаан, баалуулуктар, элдик мыйзамдар, улуттук акыл казына, Умай эне, Ата тек, ырым-жырым, ырасым-жөрөлгөлөр, этностор, элдин уулу.

Ключевые слова: *национальная ценность, обычай, развлечение, обрядовый знак, ценности, народные законы, национальное духовное достояние, Мать Умай, Родословная, обряды, ритуалы, этнос, сын народа.*

Key words: *national value, custom, entertainment, ceremonial sign, values, folk laws, national intellectual treasure, Mother Umay, Ancestry, rites, rituals, ethnos, son of the people.*

Киришүү. Бүгүнкү күндө мамлекет тарабынан Кыргыз Республикасынын келечектеги өнүгүшү үчүн социалдык-экономикалык, чарбалык, саясий, маданий ж.б. багыттар боюнча расмий түрдө өзөктүү программалар кабыл алынууда. Бул программаларда кыргыз элинин салттуу каада-салтына, нарктарына да басым жасалган. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 29-январындагы «*Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө*» жарлыгына улай эле «Улуттук нарк жөнүндө» 2022-жылдын 20-майындагы № 157 жарлыгынын чыгышы

элибиздин улуттук нарк-насил, каада-салттарыбызга маани беришине чоң түрткү болот деген ойдобуз. Булардын баары элибиздин унутулуп бараткан баалуулуктарына кайрылууга, аларды жаш муундарга жайылтууда кандайдыр бир деңгээлде туура чечим болду деп эсептөөгө болот. Этностор арасындагы ынтымакты, коомдогу стабилдүүлүктү сактоо жана мамлекеттин андан аркы өнүгүшүнүн багыттарын аныктоо үчүн, мезгил сынынан өтүп, элдин көкүрөгүнө уюган улуттук нарктуулукту кайра калыбына келтирүү зарылчылыгы учурдун милдети болуп тургандыгын баса белгилишибиз керек. Мына ушул жарлыктардын негизинде кыргыз элинин нарктык түшүнүктөрүнөн айрым мисалдарды келтирүү менен теманын маңызын ачып берүүгө аракеттер жасалды.

Изилдөөнүн милдети. Элибиздеги көп кылымдык тарыхка ээ болуп келген баалуу мурастарыбызды, каада-салт, нарк-насилдерибизди жайылтуунун жолдорун аныктоо жана сунуштоо. Жаштарыбызды ыймандуулукка, адептүүлүккө, жоопкерчиликтүү болууга, ата-эне, эл-журт алдында милдетти сезе билүүгө, улууларды сыйлоого ж.б. жакшы сапаттарга тарбиялоонун жолдорун караштыруу. Элдик каада-салттар менен нарк дөөлөттөр элибиздин башка элдерден өзгөчөлүгүн, айырмачылыгын көргөзгөндүктөн, улуттук баалуулуктарды сактап калууга жөндөмдүү жаңы муунду тарбиялоо – учурдун талабы, негизги милдет болуп саналат. Ошондуктан, жаш муундарды улуттук баалуулуктар менен тарбиялоонун илимий-методикалык жолдорун издөө – өзгөчө педагогдордун алдындагы милдет. Макала мына ушул принципалдуу маселелерди жөнгө салуунун жолдорун издөө максатында жазылды.

Изилдөөнүн ыкмалары (методдору) жана изилдөөдө колдонулган маалыматтар (материалдар). Сунушталган макаланын өзөгүн түзгөн төмөнкү материалдарды, ыкмаларды (методдорду) көргөзүүгө болот:

- Айыл жана шаар жерлериндеги кыргыздардын нарк, каада-салты боюнча

топтолгон эмпирикалык талаа маалыматтары;

- Өлкөнүн мамлекеттик башкаруу уюмдары тарабынан кабыл алынган расмий жарлыктар, жоболор, буйруктар, токтомдор;

- Газета жана журнал беттеринде жарыкка чыккан илимий-популярдык баяндамалар, илимий-маалыматтык басылмалар;

- Топтолгон фактологиялык маалыматтарды илимий талдоого алууда кыргыздардын каада-салт, жөрөлгөлөрүн, өзүн өзү алып жүрүү эрежелерин тарыхый диалектикалык ыкмада талдоо.

Мындан сырткары улуттук нарктардын сакталышы, азыркы жаш муундар арасындагы улуттук нарктарды тутунуунун абалы боюнча анализ жүргүзүүдө жалпы коомчулуктун көзү менен карап, бул багытта айтылган эл арасындагы коомдук пикирлерге да таянганыбыз туура болмокчу. Ошондой эле макалада кыргыз элинин салт, нарктүшүнүктөрүн чечмелеген окумуштуулардын көз караштары, улуттук салттарга болгон кыргыз элинин мамилелери мисалдар аркылуу берилген.

Негизги мазмуну. Каада-салттар элдин улуттук мүнөзүн жана жашоо образын, калктын жашоо принциптерин, ишмердүүлүк ыкмасын билдирген татаал түзүлүш. Биздин өлкөдө этностук жана улуттук маданияттын, анын түзүмдөрүнүн шайкеш өнүгүүсү, каада-салттардын мыйзамдуу ырааттуу маселелери тарыхый мүнөзгө ээ. Салттардын да маани мазмунуна, элдин жашоо жагдайына жараша көптөгөн түрлөргө ажырай тургандыгы макалада көрсөтүлөт. Өлкөнүн андан аркы өнүгүшүндө байыртан бери кыргыз элинин сезиминде сакталып, турмуштук тажрыйбасынан өткөн баалуу каада-салттарынын бирдиктүү үлгүлөрүн кармануу максатка ылайыктуу болот. Айрым учурларда жергебиздин аймагында жаш муундарыбыздын арасында «салт», «каада», «үрп адат», «жөрөлгө», «ырым» [9, 816-б.] деген сыяктуу ж.б. түшүнүктөргө маани берилбей келүүдө. «Цивилизациянын таасири менен өзгөрүлүп бараткан кулк-мүнөзүбүздү, жүрүштүрүшүбүздү кайрадан калыбына келтирүү

үчүн ата-бабаларыбыз түптөп келген салттарыбызды жандандырып калыбына келтирүү өтө зарыл» [1, 19-б.]. Абалтан эле ар бир эл адам насилин сактоо, ар бир адам эл наркын барктоо түйшүгүн чегип келет. Кыргыздын өзөгүндө да салттуу асыл нарктарга жуурулушуп, кеменгер элдин кеңири дүйнө тааным түшүнүктөрү жашап келет. Ошондуктан, кыргыз урпагы өзүнүн жан дүйнөсүндөгү ыйык, бийик дөөлөттөрү менен ата салтындагы акыйкат, аруу ишенимдерин асырап, сактап калуунун аргасын бүгүнтөн кечиктирбей ойлонууга тийиш.

Кыргыз Республикасынын Президентинин «*Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө*», ага улай «*Улуттук наркт жөнүндө*» чыккан жарлыктарын ишке ашыруу максатында бүгүнкү күндө мамлекеттик катчыбыз баш болуп, түрдүү темадагы иш-чаралар өткөрүлүп келүүдө [2, 55-б.]. Биздин оюбузча, улуттук баалуулуктарды сактоону жана жайылтууну биринчи кезекте ар бир инсан өз үй-бүлөсүнөн жана жаш жеткинчектерди тарбиялоодон баштасак максатка ылайыктуу болор эле.

Улуттук наркт – адамдар ортосундагы мамилелердин, адеп-ахлак нормаларынын өзөгүн түзөт. Өз учурунда залкар жазуучубуз Ч. Айтматов: «Мен ушундай каада-салтын, оюн-зоогун сактаган элдин уулу болуп калганыма сыймыктанам», – деген экен.

Наркт жана нарктуулукту элдик мыйзам, адеп-ахлак мазмунундагы кодекстер катары кабылдаганыбыз туура деп эсептейм. Эл үчүн инсандын нарктуулук сапатынан өткөн улуу маданияттуулук болбойт. Элдик нускада: «Кан баркынан эл наркы улуу», – делет. Нарктуулукту туура пайдалана билүү ар бир адамдын жеке чечими жана өздөрүнүн гана колунда. Бирок, наркт улуттун жашоо образынын өзөгү болгондуктан, ал улуттук идеологиялык маселе катары жашайт жана анын негизин түзүп турат.

Улам убакыттын өтүшү менен доорлор доорлорго алмашып, социалдык кырдаалдын өзгөрүшү улуу муундун нарктуулугун өзгөртүп, алардын көз карашы, жүрүм-туруму,

иш-аракеттери жаш муундарга таасирин тийгизип, адамдын жүрүм-турумундагы нарктуу баалуулуктар өз баасын жоготуп бара жатат. Айрым улан-кыздарыбыз ыйбаа кылып, кары адамдын алдынан кыя өтпөй, жол бошотуп берүүнү билишпейт. Улуттук каада-салттар четке кагылган учурлар да коомубузда кездешпей койбойт. Кыргыз элинин атам замандан бери келе жаткан жакшы сапаттарын унутта калтырып, кулк-мүнөздөр жаман жакка өзгөрүлүп, үрөй учурган зордук-зомбулук, түркөйлүк, мээ-римсиздик, аракеттик, таш боордук, көрө албастык, мыкаачылык сыяктуу коомго жат көрүнүштөрдү кыскартуу учурдун талабы болуп турат. Мындай терс көрүнүштөрдү кыскартуу үчүн, жаш жеткинчектерди татыктуу тарбиялоо иштеринде улуттук наркты сактай билүүгө, үйрөтүүгө байланыштуу багыттарды колго алышыбыз керек. 2021-жылы Билим берүү министрлиги тарабынан тарбияга байланыштуу «Тарбия концепциясы» жарык көргөн. Анда улуттук нарк-насил, адеп-ахлактык маселелери да камтылган. «Нарктуулук ар бир ата-эненин кызына же баласына төрөлгөндөн баштап эле берген тарбиясынын, үйрөткөн жөрөлгөлөрүнүн негизинде калыптанат» [11, 16-б.]. Илгертеден калыптанган улуттук салт, жөрөлгөлөрдү жаштардын кулагына куюп, ата-энелер өздөрү да жүрүш-турушу, каада-сы, кулк-мүнөзү аркылуу үлгү болуу менен жаштарды нарктуулукка тарбиялоого болот.

Айрым окумуштуу изилдөөчүлөрдүн нарк түшүнүгүнө берилген аныктамаларына токтолуп кетсек, белгилүү этнопедагог Сабыр Иптар уулу өзүнүн «Кыргыз жан дүйнөсү» аттуу эмгегинде: «Нарк – бардык нерсенин маңызын аныктаган кундуу касиет, уңгу сапат, негизги башат», – деп белгилеп, – Нарк – бул:

1. Салт, жорук-жосун, адат, жол-жобо;

2. Бир нерсенин баасы;

3. Адам баркы, бедели ж.б” [12, 198-б.], – деген сыяктуу классификацияларга бөлүүгө аракеттерди жасаган.

Ал эми илимдин докторлору А. Алимбеков менен А. Мамытов ж.б. иштеп чыккан

«Окуучу жаштарды руханий-адеп-ахлактык өнүктүрүү жана дене тарбиялоо концепциясы» аттуу эмгегинде нарк менен насилдин айырмасын белгилеп: «нарк – баалуулук дегенди, ал эми насил – тек дегенди чагылдыруу менен, нарк-насил – бул инсандын руханий теги» деген түшүнүктү билдирерине токтолушкан.

Ааламдашуу, гумандашуу шарттарында жалпы адамзаттык, улуттук жана этникалык баалуулуктарга олуттуу маани берилип, өзгөчө маданий-рухий дөөлөттөргө, каада-салттарга болгон ар тараптуу илимий-теориялык, практикалык кызыгуулар артканы байкалууда. Мындай жөрөлгөлүү жышаан бир катар социалдык-экономикалык жана маданий-рухий көйгөйлөрдү чечүү менен тыгыз байланыштуу. Ошондон улам ал жалпы адамзаттык баалуулуктардын катарына кирип, калктар менен этностордун ортосундагы ынтымакты ширетүүчү касиетке ээ. Улуттук нарк кылымдар бою мезгилдин сынынан өтүп, учур талабына ылайык улам толукталып, улам бекемделип тураары шексиз. Сан кылымдар сыноосунан тайгылбай өткөн улуттук өзгөчөлүктөр, ата-бабабыздын нарк-насили, улуттук салттар, маданий жана руханий баалуулуктар коомдун моралдык кодекси катары жашашы керек. Элдик көөнөрбөс мурастардын баалуу көрүнүшү болгон каада-салттардын табиятын, алардын жарандардын жашоосундагы, ишмердүүлүгүндөгү ролун маданий-цивилизациялык өнүгүүдөгү, адамдардын коомдогу карым-катнаштарын оптималдаштыруудагы, жекелик жана жамааттык жүрүм-турумдарды уюштуруудагы маанисин өздөштүрүү зарыл экендигин турмуш өзү тастыктоодо.

Кыргыз тилинде илгертен бери «каада-салт», «салт-санаа», «ата-бабанын салты» дегендей сөз айкаштары кулакка сиңип, көкүрөккө жат болуп калган. Каада-салттар – элдин улуттук мүнөзүн жана жашоо образын, калктын ишмердүүлүнүнүн ыкмасын билдирген татаал түзүлүш. Биздин өлкөдө этностук, улуттук маданияттын, анын түзүмдөрүнүн шайкеш өнүгүүсү жана каада-салттардын мыйзамдуу ырааттуу маселелери

тарыхый мүнөзгө ээ. Соңку мезгилде жашообуздун бардык чөйрөлөрүндө жаңыланган салттар кеңири жайылып, тарай баштады. Мисалы, кудалашуу салтындагы сөйкө салуу, кыз узатуу жөрөлгөлөрү жанданып, мындай иш-чаралар жаштардын бекем үй-бүлө курушу үчүн кайсы бир деңгээлде жакшы шарт болуп берет деген ойдобуз. Тушоо кесүү тоюнда аткарылган оюн-зооктор жаш балдардын руханий жана физикалык өсүп жетилиши үчүн көрүлгөн камкордуктардын бири болуп саналат. Акыркы 20-30 жылдын ичинде Кыргыз Республикасынын бардык аймактарына жайылган мындай каада-салттар улуттук баалуулуктардын эл ичинде жайылып бараткандыгынан кабар берүүчү көрүнүштөр деп атасак болот.

Каада-салт түшүнүгү латын тилинен которгондо «*өткөрүп берүү*» деген маанини түшүндүрөт. Бул түшүнүк түз маанисинде байыркы римдиктерде бирөөнө кандайдыр бир нерсени берүү зарылдыгы жаралганда пайдаланышкан. Мисалы, өз кыздарын турмушка узатуу зарылчылыгы туурасында кеп болгондо колдонушкан. Демек, *салт* – коомдук турмуштун биргелешкен иш-аракетинин эреже-тартиби. *Каада-салт* – бул баарынан мурда жеке адам тарабынан түзүлбөгөн же анын өзүнүн жеке чыгармачыл иш-аракеттеринин продуктусу болуп эсептелбеген, кимдир бирөөлөр тарабынан берилген, аларга тийиштиги жок үрп-адаттар.

Кыргыздар – тарыхый тагдырынан улам салтка төр берип келген калк. Окумуштуу Б.Ж. Касымалиев «*Тил жана улуттук салт*» аттуу окуу куралында салтка төмөндөгүдөй түшүндүрмө берет.

«*Салт* – эл турмушун тескеген туруктуу рухий-маданий эреже. Салттын негизги каражаты – үрп-адат» [4, 6-б.]. Ал салт койнунда жаралып, калк турмушунун маанилүү тарабы болгон өз ара мамилелер чөйрөсүн тейлеген көрүнүшкө жатат. Көп ирет кайталоодон улам көндүмгө айланып калган көрүнүштөрдү адаттар дейбиз. Мисалы; «*Үйрөнгөн адат калабы, уйга жүгөн салабы*». Өз кезегинде үрп-адаттар

өз ичине ар түрдүү каадаларды, ырым-жырымдарды, ырасым-жөрөлгөлөрдү ж.б. камтып турат. Салттар мезгил менен мейкиндиктин зор алкагын өз кучагына алып, калктын рухий-маданий турмушунун туткасы катары жашаса, үрп-адаттар анын каражаты, ал эми каада, ырым-жырым, ырасым-жөрөлгөлөр болсо үрп-адаттардын туундусу катары калкка кызмат өтөшөт.

«*Салт*» түшүнүгүнүн улуттук тарых-тажрыйба, маданият, адабиятка байланышкан өзгөчө маани-мазмуну бар экенин эске алышыбыз абзел» [6, 15-б.]. «*Салт*» түпкүлүгүндө кандайдыр бир жамаатта, айыл-апада, эл-журтта, улут турмушунда узак мөөнөттүн аралыгында пайда болуп, кайсы бир милдеттин аткарылышын, кайсы бир окуянын жүрүшүн жөнгө салган тартип, адат, эрежелер деп эсептегенге болот.

Адамдын жашоо-турмушунун ар кандай тармактарында көптөгөн салттык түшүнүктөр бар. Салттар да маани мазмунуна, элдин жашоо жагдайына жараша көптөгөн түрлөргө ажырайт. Мисалы:

- үй-бүлөгө тиешелүү;
- жамаатка;
- тууган-урукка;
- аймак-өрөөнгө;
- элге;

- мамлекетке ж.б. тиешелүү көптөгөн салттар бар. Ал салттар эл арасында жашайт, ошол салттарга таянып, адамдардын жашоого карата түшүнүктөрү кеңейет, өз турмуш-тиричилигинде колдонушат.

Салт – бул кыргыз түшүнүгүндө тартип, мыйзам. Көп кылымдык тарыхы бар кыргыз элинин салттуу билимин, салт-санаасын, ата-баба мурасын, Умай эне тарбиясын жаш муундарга жайылтуу – инсандык парз. Азыркы жаш муундун руханий муктаждыктарын сезип, салтты заманбап жүрүш-турушка айлантуу учурдун талабы болуп турат. Бүгүнкү күндө, биринчи кезекте, салт менен нарк маселелерин өздөштүрүү зарылчылыгы бар, себеби салт – бул билим. Салтты билгендер сактайт. Салттык жөрөлгөлөр аткарылат. Ата-бабалардын эзелтен келе жаткан каада-салттарга таандык

баалуулуктарын, жалпы милдеттерди ачыктабай туруп, коомду гумандаштыруу, инсандыкты калыптандыруу процесстерин туура түшүнүү кыйын. Каада-салттарды изилдөө зарылдыгынын келип чыгышы соңку мезгилдеги коомчулук тутунган баалуулуктардын өзгөрүшү, ага себепчи болгон коомдук-саясий өзгөрүүлөр, башкача айтканда, мамлекеттик түзүлүштүн демократиялык жолго түшүшү, каада-салттарга карата элдин мамилесинин өзгөрүшү менен да байланышкан.

Бүгүнкү күндө унутулуп бараткан салттарыбызды жандандыруу максатында коомубузда ар түрдүү иш-аракеттердин колго алына баштагандыгын байкоого болот. Мисалы, «Кыргыз бол» долбоорунда кыргыздын мырзалары үчүн «Койдун башын бузуу, тартуу жөрөлгөсү, эрежеси» боюнча конкурс өткөрүлдү. Мунун максаты кыргыздын башты тартуу маданиятын кийинки муунга жайылтуу максатында болду деп эсептегенибиз туура. Айрым салттар бүткүл коомдук системага тарап, анын жашашынын зарыл шартына айланса, айрымдары коом турмушунун тигил же бул тармагында (экономикада, саясатта, илимде, искусстводо ж.б.) гана жашайт. Ар бир муун өз мезгилиндеги тарыхый шартка жараша тигил же бул салттарын жерийт же улантат.

Кыргыздар бир иш баштаарда сөзсүз атабабадан калган салттарга таянып иш кылышкан. Мисалы, *үй тургузууда, мал төлдөтүүдө, эгин себээрде* ж.б. Бүгүнкү күндө да турмуш-тиричилигибизде бул салт, жөрөлгөлөр уланып келет. Салттын уланышы – бир жагынан анын сакталганы, экинчи жагынан анын жаңы аймактарды кучагына тартып, учурдагы кырдаалдарга, жагдайга ылайыкташып, ийкемдүү жашашы. Салттын да өз орду, салмагы бар, салт эскирет, жаңыланат, өзгөрөт, унутулат. Салт турмуштук кырдаалдарды жөнгө салып тургандыктан, ал жашоонун мыйзамы катары коомдун турмушун жөнгө салууда зор функцияны аткарат. Салтты сактоодо белгилүү бир иш-аракет нечен жолу кайталанып, шарт-кырдаалга жараша кайсы бир деңгээлде өзгөрүп, жаңыланса да, негизинен

ыраат-орду, аткарылыш ыгы белгилүү тартипте сакталып турат. Негизинен төмөнкүдөй маселелерге көңүл бурулушу кажет:

1. *Ата-эне наркы;*
2. *Аксакалдын наркы;*
3. *Жигит наркы;*
4. *Кыз наркы;*
5. *Бала тарбиялоо наркы;*
6. *Кыз узатуу наркы;*
7. *Келин алуу наркы;*
8. *Маркумду узатуу наркы;*
9. *Той берүү наркы;*
10. *Дос күтүү маселеси;*
11. *Мейман күтүү наркы;*
12. *Кыргыз тарыхын билүү маселеси*

ж.б.

Кыргыздардын кыздарга болгон мамилелерине токтолсок, «...илгери кыздардын өз орду бар эле. Кыз-келиндерге адамгерчиликти, ириде тиричиликке бышык болуп узчеберчиликти, сыйчылдыкты, адеби менен ыйбаа кылып, улууларга адептүүлүгүн көрсөтүп, кичүүлөрүнө үлгү болуп өстүргөн биздин акылман салмактуу жана **нарктуу** болгон аялзатыбыз кайда?» [3, с. 147]. Калыгул атабыз айтмакчы, аялзатыбыздан каада кетти, келинден келбет кетти, кыздарыбыздан кылык кетти, карыядан **каада** кетти. Азыр жаштарга акыл-насаат айткан илгеркидей карыялардын, байбичелердин саны азайып бараткандай. Элибизге жаңы көз караштарды, ойлорду сунуштап, эксперимент жүргүзө берүү улутту туңгуюкка кептейт. Тескерисинче, мезгил сынынан өтүп, элдин көкүрөгүнө уюган улуттук **нарктуулукту** коом ичинде кайра калыбына келтирүү жана кеңири жайылтуу зарылчылыгы учурдун талабы болуп тургандыгын баса белгилегибиз келет.

Түрк улутунун жараны Йылдыз Текин нарктуулукка байланыштуу түрк элиндеги нарктуулукту сактоо жөнүндө төмөндөгүдөй көз карашын билдирген. «Республика – бул улуттук күрөш учурунда жандарын аябастан душманды журттан кууган ата-бабаларыбыздын түрк элине калтырган белеги экендигин, өздөрү жашаган жерлер үчүн ата-бабалар алдында карыз экенин сезип туюшат. Ата-бабалардан аманат калтырыл-

ган республиканы ар кандай коркунучтардан коргоп, мекен үчүн жандарын берген шейиттерибиздин тынч укташы үчүн алардын алдындагы урпактык парзыбызды татыктуу аткарышыбыз, түрк улутунун түптүү **адеп, нарктарына** шайкеш даражада жашоого тырышышыбыз керек деген сезимге ээ болушат. Түрк мамлекетинин бакубаттуулугу мекенин тааныган жана улутуна, өлкөсүнө терең сүйүү менен берилген окуучулардын тарбияланышынан көз каранды деген ишеним бекемделет» [7, 248-б.].

Кыргыздын баалуулук, улуу дөөлөт, нарктуулук түшүнүктөрү өзүнө төмөнкү түшүнүктөрдү камтып турат:

- *Каада-салт;*
- *Үрп-адат;*
- *Ырым-жырым;*
- *Жөрөлгө;*
- *Адат ж.б.*

Бул түшүнүктөрдүн ар бирин чечмелеп, ар биринин турмуштагы ээлеген ордун, бири-биринен болгон айырмачылыктарын, өзгөчөлүктөрүн, адам жашоосундагы маанисин түшүнүү менен, улуттун андан аркы өнүгүүсүндө булардын ар биринин өз орду бар экендигине ынанууга болот. Кыргыздын **каада-салты** бардык учурларда, бардык коомдук түзүлүштөрдө жана Жер шарында жашаган бардык адамзаты колдонууга ыңгайлуу да, жарамдуу да адаттар десек жаңылышпайбыз. Ошондуктан, кыргыз салттарын кыргыз коомчулугуна гана эмес, дүйнө коомчулугуна жайылтуу иши жалпы адамзатка пайда алып келет деп айтсак да жарашат. Бекер жеринен Ч. Айтматовдун чыгармалары дүйнө коомчулугунун сүймөнчүлүгүнө айланып отурган жок. Ошол эле улуу жазуучу кыргыз адамын, анын жашоо образын, кулк-мүнөзүн, тутунган каада-салтын чагылдыруу аркылуу ушунчалык популярдуулукка жетишип отурат. Негизи эле адам деген дээринде жакшылыкка жакын. Ал эми кыргыз наркы мына ушундай адилеттүүлүк менен актыкты принцип катары тутунган салт болгондугу менен баалуу.

Мисалы, айрым элдерде адам көз жумган соң анын өмүрү ошону менен токтойт. Ал эми кыргызда адам өлгөндөн кийин да анын жашоосу урпактарынын эскерүүсүндө улана берет. Арбакка өзгөчө мамиле жасоо, өтүп кеткен ата-бабаларга арнап кан чыгарып, куран окутуу кыргызда салт катары калыптанган. Жарыкчылыктан өтүп кеткен ата-бабаларыбызды, апаларыбызды эскерип куран окугандын өзүндө «*Тамакты маркумга атай гөр, ач арбак болуп калбасын*» деген түшүнүктөр жашайт. Деги эле улуттук наркнасилдерибиз – бул улуттун уңгусу.

Жогорудагы түшүнүктөрдүн айырмачылыктарын ажыратып кароо зарылчылыгы бар. *Мисалы*, **салт** менен **ырымдын** айырмасы барбы деген суроо жаралышы мүмкүн. Бул айырмачылыкты ажыратуу үчүн кыргыздын *баланы бешикке салуу* салтынан мисал тартып көрөлү.

Салт – бул милдеттүү түрдө бешикке салуу. Ал эми баланы бешикке бөлөөр алдында алгач чүкөлөрдү салып, энелердин «оңбу, солбу» деп жасаган иш-аракеттери – бул *ырым*.

Мына ушул сыяктуу ар бирин ажыратып кароого болот. *Салт* менен *жөрөлгөнү* айырмалоодо «*Ата салты – уулдарга, эне жөрөлгөсү – кыз-келиндерге*», – деп айтылган нускаманы да карманышыбыз абзел.

Каада-салт менен ырым-жырымдын ажырымы жана окшоштуктары тууралуу жакында эле «Манас» улуттук академиясы тарабынан жарык көргөн «Эр Төштүк» энциклопедиясында так аныктама берилген: «Каада-салт элдин турмуш-тиричилиги, жашоо образы, дүйнө таанымы сыяктуу жашоого таасир эткен факторлордун негизинде көптөгөн убакыттын ичинде пайда болот да, ошол элдин жашоо өзөгүн түзөт. Ал эми ырым-жырым ишеним дегенди билдирет» [13, 214-б.].

Кыргыз жергесинде улуттук форум өткөрүлүп анын жүрүшү Бишкекте, Нарында, Ысык-Көлдө, Таласта, Жалал-Абадда ж.б жерлерде уланууда. Көптөгөн жогорку окуу жайлардагы миңдеген адамдар чогулган чоң жыйындар журт кызыгуусун туудурууда. Элибиздеги илгертен бери келе жаткан салт-

санааларыбызды бүгүнкү күнгө ылайык жуурулуштуруп, улуттук нарктарга байланыштуу алдыда турган милдеттерди билим жана тарбия иштерин жүргүзүүнүн негизги багыттарынын бири кылып алуу – бүгүнкү коомдун түздөн-түз милдети. Анткени, ата тектен келе жаткан баалуулуктар улуттук мүнөздү түзөт. Ал эми элдик нарк, каада-салт, улуттук акыл казына, эне тили улуттук дүйнө таанымдын ажырагыс бир бөлүгү болуп саналат.

2022-жылы Улуттук телерадио берүү корпорациясы тарабынан наркты, салтты билген инсандардын катышуусунда «Улуттук нарк» деген темада сыналгыдан бир нече жолу теле көрсөтүү берилген. Ал эми 2022-жылдын 25-ноябрында өткөн элдик курултайды утурлай Сонунбүбү Кадырованын алып баруусунда сыналгыдан «Курултай – ата салты, эл наркы» деген темада телеберүү көрсөтүлдү.

«Манас» улуттук академиясы тарабынан 2022-жылдын 22-ноябрында «Манас» эпосундагы курултай түшүнүгү» аттуу тегерек үстөл уюштурулду. Илгертен кыргыз эли актуалдуу маселелерди чечүүдө ийри олтуруп, түз кеңеш кылышкан. Мындай жыйындарды (курултайларды) өткөрүүдө, каралган маселелер боюнча чечим кабыл алууда аксакалдар жана даанышмандар институту чечүүчү ролду ойношкон. Өткөрүлгөн тегерек үстөлдүн максаты да кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы катары саналган «Манас» эпосунун мазмунунан мамлекеттик башкаруу системасынын натыйжалуу, үлгүлүү формаларын жана учурдун көйгөйлүү маселелерин карап чыгуу болду. Иш-чарага Кыргыз Республикасынын Президенттик Администрациясынан, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинен жана Жогорку Кеңештен расмий өкүлдөр катышты. Курултай боюнча баалуу ой-пикирлерди чогултуу, аны менен бөлүшүү үчүн, тегерек үстөлгө Кыргыз Республикасынын илим жана билим берүү мекемелеринен атайын коноктор, жазуучулар, маданият кызматкерлери чакырылды.

Нарктуулугубузду калыптандырып, өнүктүрүүгө байланышкан мындай иш-

аракет, чечимдерибизди эл өзү аткарат деген пикирде болсок, анда бул чечим катардагы декларация катары кабыл алынып, илең-салаң абалда кала бермек. Бул өтө орчундуу маселеге коомдук уюмдар тарабынан да бүгүнкү күндө кызуу иш жүрүп жаткандыгын байкоого болот. Өздөрүнүн турмуштук мол тажрыйба, бийик интеллектилик түшүнүк, терең билимдеринин негизинде элибиздин тарых-таржымалы менен салт-санаасын мыкты билген инсандар менен талкууларды жүргүзүп, анын натыйжасында жарлыктын түпкү маанисин элге жеткиргенге аракеттенишүүдө.

Корутунду. Кыргызстандын мындан аркы өнүгүшү руханий жактан өнүккөн, билимдүү, улутунун тарыхын жакшы өздөштүргөн, башка элдердин баалуулуктарын, диний ишенимдерин сыйлаганга жөндөмдүү кыргызстандык жаранды тарбиялоого байланышкан. Ошондуктан, коомдун руханий деградацияга учуроосун алдын алуу жана тарбиялоо иштерин системалуу жүргүзүү талапка ылайык. Нарк улуттун уңгусун кармап турган өзөк болгондуктан, улуттук каада-салттарга жасалган кош көңүл мамиле бара-бара улуттук баалуулуктарга доо кетирет. Жалпыга билим берүүчү орто мектептерде, атайын адистештирилген орто билим берүүчү жана жогорку окуу жайларында окуган окуучулардын жана студенттердин арасында нарк, салт, үрп-адат категориялары менен тааныштыгы жок же аларды баалуулук катары эсептебеген муундун пайда болушу улуттун келечеги үчүн коркунучтуу. Азыркы ааламдашуу мезгилинде Кыргыз Республикасынын андан аркы өнүгүү программаларында кыргыз каада-салтынын өнүгүшүнө мамлекеттик деңгээлде өзгөчө көңүл бурулуп жаткан шартта бул ишке коомчулук тарабынан да колдоо көрсөтүлүшү зарыл. Ал үчүн балдарды улуттук салттын негизинде тарбиялоону ар бир жаран өз милдети катары кабылдашы талапка ылайык.

Кыргыз билим берүү уюмдарында улуттук нарк түшүнүктөрүн жайылтуунун ыкмалары катары төмөнкүдөй сунуштарды киргизүүнү туура деп таптык:

1. Баланын психологиялык жана руханий саламаттыгы үй-бүлөдөн башталгандыктан, окуу-тарбия процессинде үй-бүлөлүк баалуулуктарды жайылтууга артыкчылык берүү;

2. Кыргыз каада-салтын билим берүү мекемелери аркылуу кенен жайылтуу үчүн, мугалимдердин билимин өркүндөтүү курстарында бул багытта максаттуу иш алып баруу;

3. Жалпыга билим берүүчү орто мектептерде, атайын орто жана жогорку окуу жайларында кыргыз каада-салты, наркы тууралуу класстык, куратордук сааттарды, класстан тышкаркы окууларды уюштуруу;

4. Гуманитардык багыттагы предметтер боюнча мындан ары түзүлүүчү окуу китептеринин мазмунунда улуттук нарктарга кенен орун берүү;

5. Окуу-тарбия процессинде улуттук нарктарды жайылтуунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн, заманбап технологияларды колдонуу;

6. Улуттук нарктардын негизинде тарбия иштерин жүргүзүүдө окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен иш алып баруу;

7. Кыргыз билим берүү уюмдарында улуттук баалуулуктар боюнча конференцияларды, тегерек столдорду, жолугушууларды өткөрүү;

Салт элдин бир нече кылымдар ичинде калыптанган эмпирикалык билиминин жыйындысы болгондуктан, ал учурдагы муундун да жашоо образына айланышы кажет. Мына ушундай кырдаал-шарт түзүлгөндө гана улуттун эртеңкиси жөнүндө кам көргөн болобуз.

Адабияттар:

1. Абдраимов К.А. Салт жана анын өзгөчөлүгү // М.Р. Рыскулбеков атындагы КЭУнун Кабарлары. – Бишкек, 2020. 1 (48). – 18-23-бб.
2. Абдраимов К.А, Өмүрбеков Ч.К. Өлкөнүн өнүгүү баалуулугунда кыргыз каада-салтынын орду // М.Р.Рыскулбеков атындагы КЭУнун Кабарлары. –Бишкек, 2021. – 3 (52). – С. 54-57.
3. Алымбаева Б.Б. Үй-бүлөдө кыздарды тарбиялоо // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2020. – №3 (52). – С. 145-149.
4. Касымалиев Б.Ж. Тил жана улуттук салт. – Бишкек. 2009. – С. 226.
5. Жапаров С. «Инсандын рухий жана адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө» жарлыгы. Эркин-Тоо. 2021. №8 (3187). 2-февраль. – 4-б.
6. Бөкөшов Ж. Салт жана билим. – Бишкек. 2014. – 208 С.
7. Ыылдыз Текин. Турциянын мектептеринде окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоодо «Социалдык билимдер» сабактарынын орду // Наука и новые технологии. – Бишкек, 2013. – №1. – С. 247-249.
8. «Кыргыз бол» долбоору. – 7-апрель, 2022-жыл.
9. «Кыргызстан» улуттук энциклопедиясы. – Бишкек, 2014. 6-том. – 850 б.
10. Курултай – ата салты, эл наркы, «Ала-Тоо» каналынан берилген теле берүүлөр. Нарк жөнүндө телекөрсөтүү, «Ала-Тоо» телеканалы. – 8, 9-июнь, 2022-жыл.
11. Рысбек Качкеев. Нарктуулук – жашоо өзөгү. Кыргыз Туусу. – 2.12.2022. – 16-б.
12. Сабыр Иптар уулу. Кыргыз жан дүйнөсү. – Бишкек, 2012. – 240 С.
13. «Эр Төштүк» энциклопедиясы // «Манас» улуттук академиясы. – Бишкек, 2023. – 573 б.

Рецензиялаган:
Токтомаматов А.Д.,
педагогика илимдеринин кандидаты